Матрьонин двір

Солженіцин Олександр

На сто вісімдесят четвертому кілометрі від Москви ще доброго півроку після того всі потяги сповільнювали свій рух так майже б до руху навпомацки. Пасажири припадали до шибок, виходили в тамбур: ремонтують шлях чи що? Випав з графіка?

Ні. Пройшовши переїзд, потяг знову набирав швидкости, пасажири обсідалися.

Тільки машиністи знали й пам'ятали, з чого все це.

Та я.

1

Влітку 1953 року з пилюги гарячої пустелі я повертався навмання — просто в Росію. Ні в одному пункті її ніхто мене не чекав і не кликав, тому що я затримався з поверненням рочків на десять. Мені просто хотілося в середню смугу — без спеки, з листяним рокотанням лісу. Мені хотілося затесатися й згубитися в самій нутряній Росії — якщо така десь була, жила.

Ще рік перед тим по цей бік Уральського хребта я міг найнятися хібащо тягати носилки. Навіть електриком на порядне будівництво мене не взяли б. А мене тягнуло — вчителювати. Говорили мені досвідчені люди, що шкода й на квиток витрачатися, задурно проїжджу.

Але щось починало вже зрушуватися. Коли я зійшов по сходах ... ського облвно і запитав, де відділ кадрів, то з подивом побачив, що

кадри вже не сиділи тут за чорними шкіряними дверима, а за скляною перегородкою, як в аптеці. Я підійшов до віконечка полохливо, вклонився й попросив:

— Скажіть, чи не потрібні вам математики кудинебудь геть далі від залізниці? Я хочу оселитися там назавжди.

Кожну літеру в моїх документах перемацали, походили з кімнати в кімнату і кудись телефонували. Теж і для них була рідкість — всі ж просяться в місто, та якнайбільше. І раптом таки дали мені містечко — Високе Поле. Від однієї назви веселішало на душі.

Назва не брехала. На пагорку між видолинками, а потім іншими пагорками, суцільно обведене лісом, з ставком і греблею, Високе Поле було тим самим місцем, де не образливо було і жити і вмерти. Там я довго сидів у гайку на гагі й думав, що всією душею хотів би не потребувати кожного дня снідати й обідати, тільки лишитися б тут і ночами слухати, як гілля шерехтить по даху — коли ні звідки не чути радіо і все в світі мовчить.

На жаль, там не пекли хліба. Там не торгували нічим їстівним. Усе село тягло поживу мішками з обласного міста.

Я повернувся у відділ кадрів і заблагав перед віконечком. Спочатку й говорити зі мною не хотіли. Потім все таки походили з кімнати в кімнату, потелефонували, поскрипіли і віддрукували мені в наказі: "Торфопродукт".

Торфопродукт? Ех, Турґєнєв не знав, що можна по-російському скласти таке!

На станції Торфопродукт, постарілому тимчасовому сіро—дерев'яному бараці, висів суворий напис: "На потяг сідати тільки з боку двірця!" Цвяхом по дошках було додряпано: "І без квитків". А при касі з

тією ж меланхолійною дотепністю було назавжди вирізане ножем: "Квитків нема". Точний зміст цих додатків я оцінив пізніше. У Торфопродукт легко булої приїхати, але не виїхати.

А й на цьому місці стояли колись і перестояли революцію дрімучі, непрохідні ліси. Потім їх вирубали — торфорозробники і сусідній колгосп. Голова його, Шашков, знівечив упень багато гектарів лісу й вигідно збув в Одеську область.

Між торфовими низинами безладно розкинувся виселок — одноманітні бараки тридцятих років; і, з різьбою по фасаду, з заскленими верандами, будиночки п'ятдесятих. Але всередині цих дімків не можна було зауважити перегородки, що досягає стелі, так що не знайти було мені до винайму кімнату з чотирма справжніми стінами.

Над виселком димив фабричний комин. Туди й сюди через виселок була прокладена вузькоколійка, і маленькі паротяги, теж густо-димливі, пронизливо посвистуючи, тягали по ній потяги з рудим торфом, торфовими плитами й брикетами. Без помилки я міг припустити, що увечорі над дверима клюбу буде ревіти радіола, а вулицею блукатимуть п'яні — не без того, щоб штиркнути один одного ножем.

Ось куди завела мене мрія про тихий куточок Росії. А там же, звідки я приїхав, міг я жити в ліпленій з глини хатці, що дивиться в пустелю. Там дув такий свіжий вітер ночами і тільки зоряна баня розкривалася над головою.

Мені не спалося на станційній лавці, і я, ледве розвиднілося, поплентався по виселку. Тепер я побачив малюсінький базарчик. По ранній порі стояла там єдина жінка, торгуючи молоком. Я взяв пляшку, почав пити тут таки.

Мене вразила її мова. Вона не говорила, а наспівувала солодко, і слова її були ті самі, за якими потягла мене нудьга з Азії:

— Пий, пий з душею спраглою. Ти, либонь, приїжджий?

— А ви звідки? — ПОСВІТЛІВ я.

І я дізнався, що не скрізь навколо торфорозробки, що є за насипом залізниці — горб, а за горбом — село, і село це — Таль— ново, споконвіку воно тут, ще коли була бариня-"циганка" і навколо ліс страшний стояв. А далі цілий край іде сіл: Часліци, Овінци, Спудні, Шевертні, Шестімірово — все глухіші, від залізниці далі, до озер,

Вітром заспокоєння повіяло на мене від цих назв. Вони обіцяли мені ядерну Росію.

І я попрохав свою нову знайому відвести мене після базару в Тальново і підшукати хату, де стати б мені в комірне.

Я здавався квартирантом вигідним: понад платню обіцяла школа за мене ще машину торфу на зиму. Обличчя жінки посіли турботи, вже не зворушливі. У самої в неї місця не було (вони з чоловіком виховували її стареньку матір), тому вона повела мене до одних своїх родичів і ще до других, але й тут не знайшлося кімнати окремої, було тісно й галасливо.

Так ми дійшли до підгаченої висихаючої річечки з місточком. Милішого від цього місця я не зауважив у всьому селі; дві-три верби, хатинка перекособочена, а на ставку плавали качки, і виходили на берег гуси, струшуючися.

— Ну, хіба ще до Матрьони зайдемо, —сказала моя супровідниця, уже втомлюючися від мене. — Тільки в неї не так пишно, в неладі вона живе, хворіє.

Дім Матрьони стояв тут таки, недалечко, з чотирма віконцями вряд на холодний північний бік, критий трісками, на два схили і з прикрашеним під світличку горішнім віконцем. Одначе згнивали тріски,

посіріли від старости пластини стін і ворота, колись потужні, і прорідилася їх обшивка.

Фіртка була на засуві, але супровідниця моя не постукала, а просунула руку попід низом і відвернула завертку — нехитру вигадку від худоби. Дворик не був критий, але в домі багато було під одним дахом. За вхідними дверима внутрішні приступці підводили до просторих мостів, високо вкритих дахом. Ліворуч ще приступці вели вгору до г о р н и ц і — окремий зруб без печі, і приступці вниз, у підсінечки. А праворуч була сама хата з горищем і підпіллям.

Будовано було давно й міцно, на велику родину, а жила тепер одинока жінка років під шістдесят.

Коли я увійшов у хату, вона лежала на російській печі, тут таки, при вході, накрита невизначеним темним ганчір'ям, таким незаступним у житті працюючої людини.

Простора хата і особливо краща привіконна її частина була обставлена по стільчиках і лавках — горшками й цебрами з фікусами. Вони заповнили самотність господині мовчазним, але живим натовпом. Вони розрослися гоже, забираючи скупе світло північного боку. У рештках світла і до того ж за комином круглувате обличчя господині здалося мені жовтим, хворим. І з очей її закаламучених можна було бачити, що хвороба змучила її.

Розмовляючи зі мною, вона так і лежала на печі долілиць, без подушки, головою до дверей, а я стояв унизу. Вона не виявила радости здобути квартиранта, нарікала на чорну недугу, з нападу якої зараз виходила: недуга налітала на неї не кожного місяця, але, налетівши,

— ... тримає два-дні і три-дні, так що ні встати, ні подати я вам не здолаю. А хати не шкода, живіть.

І вона перераховувала мені інших господинь, у кого мені буде спокійніше й догідніше, і посилала обійти їх. Але я вже бачив, що судилося мені — поселитися в цій темнуватій хаті з побляклим дзеркалом, у яке зовсім не можна було себе побачити, з двома яскравими, по карбованцю їм ціна, плякатами про книжкову торгівлю і про врожай, повішеними на стіні для прикраси.

І хоч Матрьона Василівна змусила мене походити ще по селу, і хоч за моїм другим приходом довго відмовлялася:

— Не умівши, не варивши — як потрафиш? — але вже зустріла мене на ногах, і навіть ніби задоволення прокинулося в її очах від того, що я повернувся.

Домовилися за ціну й за торф, який школа привезе.

Я тільки потім дізнався, що рік за роком, багато років, ні звідки не заробляла Матрьона Василівна ні карбованця. Тому що пенсії їй не платили. Рідня їй допомагала мало. А в колгоспі вона працювала не за гроші — за палички. За палички трудоднів у заяложеній книжці.

Так і оселився я у Матрьони Василівни. Кімнати ми не ділили. її ліжко було у куті при дверях, біля печі, а я свою розкла— душку поставив при вікні і, відтісняючи від світла улюблені Матрьонині фікуси, ще при одному вікні поставив столик. Електрика ж у селі була — її ще в двадцяті роки підтягнули від Ша— тури. У газетах писали тоді "лямпочки Ілліча", — дядьки, вирячивши очі, говорили: "Цар Вогонь!"

Хай комусь із села, хто заможніший, хата Матрьони і не здавалася затишною, нам же з нею тієї осени й зими зовсім була добра: від дощів вона ще не протікала і вітрами зимними видувало з неї дух печі не відразу, лише під ранок, особливо тоді, коли дув вітер з п постарілого боку.

Крім Матрьони й мене, жила в хаті — ще кішка і таргани.

Кішка була немолода, а головне — кульгава. Її з жалю взяла Матрьона, і вона прижилася. Хоч вона й ходила на чотирьох ногах, але сильно кульгала: одну ногу вона берегла, хвора була нога, Коли кішка плигала з печі на підлоігу, звук дотику и до підлоги не був по-кошачому м'який, як у всіх, а — сильний одночасний удар трьох ніг: туп! — такий сильний удар, що я не відразу привик, здригався. Це вона три ноги підставляла разом, щоб берегти четверту.

Але не тому були миші в хаті, що кульгава кішка з ними не давала ради: вона, як блискавка, плигала за ними в кут і виносила в зубах. А неприступні були миші для кішки через те, що хтось колись, ще при хорошому житті, обклеїв Матрьонину хату рифованими зеленавими тапетами, та не звичайно водносталь, а п'ятьма шарами. Поміж собою тапети склеїлися добре, від стіни ж у багатьох місцях відстали — і утворилася ніби внутрішня шкіра на хаті. Між пластинами хати й тапетовою шкірою миші й поробили собі ходи і нахабно шелестіли, бігаючи ними навіть і під стелею. Кішка сердито дивилася услід їхньому шерехові, але дістати не могла.

Іноді їла кішка й тарганів, але від них їй робилося недобре. Єдине, що таргани шанували, це лінію перегородки, що відокремлювала челюсті російської печі й кухоньки від чистої світлиці. У чисту світлицю вони не переповзали. Зате в кухоньці ночами були хмарою, і коли пізнім вечором, зайшовши попити води, я запалював там лямпочку — підлога вся, і лавка велика, і навіть стіна були ледве не суцільно рудими й ворушилися. Приносив я з хемічного кабінету бури, і, змішуючи з тістом, ми їх труїли. Тарганів, меншало, але Матрьона боялася отруїти разом з ними й кішку. Ми припиняли підсипати отруту, і таргани плодилися знову.

Ночами, коли Матрьона вже спала, а я працював при столі,

— рідке швидке шерехтіння мишей під тапетами покривалося суцільним, єдиним, безперервним, як далекий шум океану, шерехом тарганів за перегородкою. Але я привик до нього, бо в ньому не було нічого злого, в ньому не було лжі. Шерех їх —— був їх життям.

Матрьона вставала о четвертій-п'ятій ранку. Дзиґарям Ма— трьоним було двадцять сім років, як вони куплені в сільській кооперативі. Завжди вони поспішали, і Матрьона неі турбувалася — аби не відставали, щоб ранком не припізнитися. Вона світила лямпочку за кухонною перегородкою і тихо, ввічливо, намагаючись не робити галасу, топила в російській печі, ходила доїти козу (вся худоба її була ця одна брудно-біла кривонога коза), по воду ходила і варила в трьох чавунцях: один чавунець

— мені, один — собі, один — козі. Козі вона вибирала з підпілля найдрібнішу картопельку, собі — дрібну, а мені — з куряче яйце. Великої ж картоплі її пісчаний город, з довоєнних літ не угноюваний і завжди засаджуваний картоплею, картоплею й картоплею, —— великої не родив.

Мені майже не чути було її ранкової поранини. Я спав довго, прокидався при пізньому зимовому світанні і потягайся, висував голову з-під коца й кожушини. Вони та ще таборова тілогрійка на ногах, а знизу мішок, набитий соломою, берегли мені тепло навіть у ті ночі, коли вітер протискався з півночі в наші благенькі віконця. Почувши за перегородкою стриманий шумок, я кожного разу виразно вимовляв:

— Доброго ранку, Матрьоно Василівно!

І завжди ті ж самі доброзичливі слова звучали мені з-за перегородки. Вони починалися якимось низьким теплим воркотанням, як у бабусь у казках:

— М-м-мм... і вам також!

І трохи згодом:

— А сніданок вам уже гото-овий.

Щб на сніданок, вона не оголошувала, та про це й догадатися було легко: картов у мундурах, або юшка картонна (так вимовляли всі в селі), або каша яшня (інших крупів того року не можна було купити в Торфопродукті, та й яшні з боєм — як найдешевшими ними відгодовували свиней і мішками брали). Не завжди було й посолене як треба, часто пригоряло, а по їжі лишало наліт на піднебінні, яснах і викликало згагу.

Але не Матрьонина була в тому вина: не було в Торфопродукті й масла, марґарину розхоплювали, а вільно тільки товщ комбінований. Та й російська піч, як я придивився, незручна для готування: варення відбувається не на очах куховарки, жар до чавунця приступає з різних боків нерівномірно. Але тому вона, мабуть, прийшла до наших предків з самого кам'яного віку, що, протоплена раз на досвітках, весь день береже в собі теплими харч і пійло для худоби, харч і воду для людини. І спати тепло. >

Я слухняно з'їдав все наварене мені, терпляче відкладав набік, коли траплялося щось не належне: чи то волосина, шматочок торфу чи тарганова ніжка. Мені бракувало відваги дорікати Матрьоні. Врешті-решт вона сама ж мене попереджала: "Не умівши, не варивши — як потрафиш?"

— Спасибі, — зовсім щиро говорив я.

— За що? За своє добре? — обеззброювала вона мене ясною усмішкою. І простодушно дивлячись блякло^ синіми очима, питала: — Ну, ак ужоткому що вам приготувати?

К ужоткому значило — на вечір. їв я двічі на добу, як на фронті. Що міг я замовити; к ужоткому? Все те ж таки, картов або юшка картонна.

Я мирився з цим, тому що життя навчило мене не в їжі шукати змісту повсякденного існування. Мені дорожча була ця усмішка її кругловидого обличчя, яку, заробивши врешті на фотоапарат, я марно намагався схопити. Побачивши на собі холодне око об'єкті, Матрьона надавала або напруженого, або підвищено-суворого1 виразу обличчю. Раз тільки зафіксував я, як вона усміхалася чомусь, дивлячися у віконце на вулицю.

Тієї осени багато було в Матрьони образ. Намовили її сусідки домагатися пенсії. Була вона самотня з усіх боків, а з того часу, як почала сильно хворіти, і з колгоспу її відпустили. Накопичено було багато несправедливостей з Матрьоною: вона була хвора, але не вважалася інвалідом; вона чверть віку пропрацювала в колгоспі, але тому що не на заводі — не належало їй пенсії за себе, а добиватися можна було тільки за чоловіка, тобто за втрату годувальника. Але чоловіка не Ібуло вже дванадцять років, від початку війни, і нелегко було тепер здобути ті довідки з різних місць про його сташ і скільки там він одержував. Клопоту було — здобути ці довідки; і щоб написали все ж, що він одержував на місяць хоч карбованців триста; і довідку ствердити, що живе вона сама і ніхто їй не допомагає; і з року вона якого; і потім все це носити в соцзабез; і знов носити, виправляючи, що зроблене не так; і ще носити. І узнавати — чи дадуть пенсію.

Клопоти ці були тим утруднені, що соцзабез від Талькова був у двадцятьох кілометрах на схід, сільська рада — в десятьох кілометрах на захід, а виселкова — на північ — година ходи. З канцелярії в канцелярію й ганяли її два місяці — то за крапкою, то за комою. Кожний прохід — один день. Сходить до сільради, а секретаря сьогодні нема, просто так от нема, як це буває по селах. Завтра, значить, знову йди. Тепер секретар є, та печатки в нього нема. Третій день знову йди. А четвертого дня йди тому, що наосліп вони не на тому папірці підписалися, папірці ж бо всі в Матрьони в один стосик зчеплені.

— Утискають мене, Гнатовичу, — нарікала вона мені по таких безплідних походеньках. — Заклопоталася я.

Але чоло її не довго лишалося похмурим. Я зауважив: у неї був певний засіб повернути собі добрий настрій — праця. Відразу ж вона або хапалася за заступ і вибирала к а р т о в. Або з мішком під пахвою йшла за торфом. А чи з плетеним козубом —■ по ягоди в далекий ліс. І не столам канцелярським вклонялася, а лісовим кущам, та наламавши спину тягарем, до хати верталася Матрьона вже просвітлена, всім задоволена, зі своєю доброю посмішкою.

— Теперечки я на зуб узяла, Гнатовичу, знаю, де брати, — говорила вона про торф. — Ну й місцинка, втіха тай годі!

— Та Матрьоно Василівно, хіба мого торфу не вистачить? Ціла машина.

— Ху-у! твого торфу! Ще стільки, та ще стільки — тоді, бува, вистачить. Тут як зима закрутить, та продув у вікно, так не стільки топиш, скільки видуває. Влітку ми торфу понатягаємо скільки! Чи я й тепер не натягала б три машини? Так от ловлять. Уже одну бабу нашу по судах тягають.

Так, це було так. Уже вирувало застрашливе дихання зими. Стояли навколо ліси, а палива взяти нема де. Ревіли навколо екскаватори на болотах, але не продавали й торфу мешканцям, а тільки везли — начальству, та хто при начальстві, та по машині вчителям, лікарям, робітникам заводу. Тальновським палива не належало — і запитувати про нього не личило. Голова колгоспу ходив по1 селу, дивився в очі вимогливо й простодушно і про що хочеш говорив, крім палива. Тому що сам забезпечився. А зими не сподівалися.

Що ж, крали раніше ліс у пана, тепер тягнуть торф у тресті. Баби збиралися по п'ять, по десять, щоб сміливіше. Ходили вдень. За літо

накопано було торфу всюди і складено стосами для сушіння. Тим і добрий торф, що, видобувши, його не можуть вивезти відразу. Він сохне до осени, а то й до снігу, як не встановиться дорога. У цей саме час баби його й брали. За раз несли в мішку торфин шість, як були сируваті, торфин десять, як сухі. Одного мішка такого, принесеного іноді кілометрів за три (і важив він пудів два), вистачало на раз витопити. А днів у зимі двісті. А топити треба: ранком російську, увечорі "голляндку".

— Та що говорити! — гнівалася Матрьона на когось невидимого. — Як коні зникли, так чого на собі не притягнеш, того і в хаті нема. Спина в мене ніколи не гоїться. Зимою саночки на собі, влітку в'язки на собі, їйбогу правда!

Ходили баби на день — не по разу. У погожі дні Матрьона приносила по шість мішків. Мій торф вона виложила відкрито,. свій ховала під підлогами і кожного дня забивала дірку дошкою.

— Хіба вже зметикують, вороги, — усміхалася вона, витираючи піт з чола, — а то в житті не знайдуть.

Що мав робити трест? Йому не призначали штатів, щоб розставляти охоронників по всіх болотах. Доводилося, мабуть, показувати багатий видобуток у зведеннях, потім списувати — на розтирання, на дощі. Іноді, налетами, збирали патруль і ловили бабів при вході в село. Баби кидали мішки й розбігалися. Іноді, на донос, ходили по хатах з обшуком, складали протокол на незаконний торф і загрожували передати в суд. Баби на якийсь час переставали носити, але зима насувалася і знову гнала їх — з санками по ночах.

Взагалі, придивляючись до Матрьони, я помічав, що, попри куховарення й господарство, на кожен день у неї припадало й якенебудь інше немале діло, закономірний порядок цих діл вона тримала в голові і, прокинувшись рано, завжди знала, чим сьогодні день

її буде виповнений. Крім торфу, крім збирання старих пеньків, вивернутих трактором на болоті, крім брусниці, намочуваної на зиму в четвертях ("Погостри зубки, Гнатовичу",

— частувала мене), крім вибирання картоплі, крім бігання в пенсійних справах, вона змушена була ще десь роздобувати сінця для єдиної своєї брудно-білої кози.

— А чому ви корови не тримаєте, Матрьоно Василівно?

— О-ох, Гнатовичу, — роз'яснювала Матрьона, стоячи в нечистому фартуху в кухонному витині дверей і обернувшись до мого стола. — Мені молока й від кози вистачить. А корову придбай, так вона мене саму з ногами з'їсть. На насипу не коси — там свої господарі, і в лісі нема косити — лісництво господар, і в колгоспі мені не велять — не колгоспниця, мовляв, тепер. Та вони й колгоспниці до самих білих мух все в колгосп, а собі вже з-під снігу — що то за трава? ... Пськолишньому порали сіно серед літа, від Петра до Іллі. Вважалася трава — медова ...

Так, одній сухій козі зібрати було сіна для Матрьони — труд великий. Брала вона зранку мішок і серп і йшла в місця, які пам'ятала, де трава росла по обніжках, понад дорогою, по острівцях серед болота. Натоптавши мішок свіжою важкою травою вона тягла її додому і в дворику в себе розкладала пластом. З мішка трави виходило сухого сіна — на вила.

Голова новий, недавній, присланий з міста, перше діло урізав усім інвалідам городи. П'ятнадцять соток пісочку залишив Матрьоні, а десять соток так і облогу вали за парканом. Між іншим, коли рук бракувало, коли відмовлялися баби аж надто затято, жінка голови приходила до Матрьони. Вона була теж жінка міська, рішуча, коротким сірим півплащем і грізніш поглядом ніби військова.

Вона входила в хату і, не вітаючись, суворо давилася на Ма— трьону. Матрьона ніяковіла.

— Та-ак, — з протягом вимовляла жінка голови. — Товаришко Григор'єва! Треба буде допомогти колгоспові! Треба буде завтра їхати гній вивозити!

Обличчя Матрьони згорталося у вибачливу півусмішку — ніби їй було соромно за жінку голови, що та не могла їй заплатити за роботу.

— Ну що ж, — тягнула вона. — Я хвора, звичайно. І до діла вашого тепер не приєднана. — І тут же з поспіхом поправляла:

— На яку годину виходити?

— І вила свої бери! — повчала головиха і відходила, шелестячи твердою спідницею.

— О як! — нарікала Матрьона услід. — І вила свої бери. Ні заступів, ні вил у колгоспі нема. А я без чоловіка живу, хто мені наб'є ? ..

І міркувала потім весь вечір:

— Та що казати, Гнатовичу! Допомогти треба, звичайно, — без гною їм який же врожай? А тільки ні в тин, ні в ворота їх робота: стануть баби, на заступи спершися, і чекають, чи скоро з фабрики гудок на дванадцяту. Та ще зчепляться, рахунки зводять, хто вийшов, хто не вийшов. Про мене працювати — так щоб звуку не було, тільки —ой лишенько, уже обід привезли, ось уже й вечір.

Ранком вона відходила з своїми вилами.

Але не колгосп тільки, а й кожна родичка далека чи просто сусідка приходила теж до Матрьони звечора й говорила:

— Завтра, Матрьоно, прийдеш мені підсобити. Картоплю будемо докопувати.

І Матрьона не могла відмовити. Вона порушувала свою чергу діл, ішла допомагати сусідці і, повернувшися, ще говорила без тіні заздрости:

— Ох, Гнатовичу, і велика ж картопля в неї! Охоче копала, відходити з дільниці не хотілося, їйбогу правда!

Тим більше не відбувалася без Матрьони ні одна оранка го— рода. Тальновські баби встановили незаперечно, що самій скопати свій город заступом важче й довше, ніж, взявши плуг і вшістьох упрягшися, виорати самим шість городів. На це й кликали Матрьону для допомоги.

— Як же, платили ви їй? — доводилося мені потім запитати.

— Не бере вона грошей. Хіба силою їй упхнеш.

Ще суєта велика випадала Матрьоні, коли підходила її черга годувати козячих пастухів: одного — здоровила, німоглу— х о г о, і другого — хлопчака з незмінною слинявою цигаркою в зубах. Черга ця була на півтора місяця раз, але заганяла Матрьону у великий видаток. Вона йшла в спожив крамницю, купувала рибні консерви, здобувала і цукру й масла, чого не їла сама. Виявляється, господині змагалися одна перед другою, намагаючись нагодувати пастухів якнайліпше.

— Бійся кравця та пастуха, — пояснювала вона мені. — По всьому селу тебе знеславлять, як їм щось не так.

І в це життя, густе турботами, ще вривалася часами важка неміч. Матрьона падала і добу-дві лежала пластом. Вона не нарікала, не стогнала, але й не ворушилась майже. В такі дні Маша, близька подруга Матрьони з наймолодших літ, приходила порати козу та топити піч. Сама Матрьона не пила, не їла і не просила нічого. Викликати додому лікаря з виселкового медпункту було в Тальнові дивом, як щось непристойне перед сусідами — мовляв, пані. Викликали раз, та приїхала люта дуже, веліла Матрьоні, як вилежиться, приходити на медпункт самій. Матрьона ходила проти волі, брали аналізи, посилали в районову лікарню — та так і заглухло. Була тут вина й Матрьони самої.

Діла кликали до життя. Скоро Матрьона починала вставати, спочатку рухалася повільно, а потім знову жвава

і— Це ти мене раніше не бачив, Гнатовичу, — виправдувалася вона. — Всі мішки мої були, по п'ять пудів тягарем не вважала.

Свекор кричав: "Матрьоно! Спину зламаєш!" До мене дівер не підходив, щоб мій кінець колоди на передок підсадити. Кінь був військовий у нас Вовчик, здоровий ...

— А чому військовий?

— А нашого на війну забрали, цього підраненого — взамін. А. він норовистий якийсь трапився. Разі з переляку сани поніс в озеро, чоловіки відскакували, а я, правда, за оброть ухопила, зупинила. Вівсяний був кінь. У нас дядьки любили коней годувати. Котрі коні вівсяні, ті й тягару не визнають.

А далебі не була Матрьона безстрашною. Боялася вона пожежі, боялася м о л о н і ї, а понад усе чомусь — потяга.

— Як мені в Черусії їхати, з Нечаївки потяг вилізе, очі величезні вирячить, рейки гудуть — аж у жар мене кидає, коліна трясуться. їйбогу правда! — сама дивувалася і знизувала плечима Матрьона.

— Та, може, тому, що квитків не дають, Матрьоно Василівно?

— У віконечко? Тільки м'які пхають. А вже потяг — рушає! Ганяємо туди сюди: та зрозумійте ж! Чоловіки — ті по східцях на дах полізли. А ми знайшли двері не замкнені, упхалися просто так, без квитків — а вагони все прості йдуть, все прості, хоч на лавці розлягайся. Чому квитків не давали, паразити бездушні, — не знати...

Все ж під ту зиму життя Матрьони налагодилося як ніколи. Почали таки платити їй карбованців вісімдесят пенсії. Ще сто з чимось одержувала вона від школи й від мене.

— Ху-у! Тепер Матрьоні й умирати не треба! — уже починали заздрити деякі сусідки. — Більше грошей їй, старій, і подіти нікуди.

Замовила собі Матрьона вибити нові повстяники. Купила нову тілогрійку. І справила пальто з ношеної залізничої шинелі, яку подарував їй машиніст з Черустів, чоловік її колишньої вихованки Кіри. Сільський кравець-горбань підклав під сукно вати, і таке ладне пальто вийшло, якого Матрьона за шість десятків років не носила.

І серед зими зашила Матрьона в підкладку цього пальта двісті карбованців собі на похорон. Повеселішала:

— Трохи й я спокою зазнала, Гнатовичу.

Минув грудень, минув січень — за два місяці не відвідала її хвороба. Частіше Матрьона вечорами почала ходити до Маші посидіти, насіння полузати. До себе вона гостей вечорами не кликала, поважаючи мою працю. Тільки на Водохрища, повернувшися зі школи, я застав у хаті

танці і познайомлений був з Матрьониними трьома рідними сестрами, що називали Ма— трьону як старшу — льолькою або нянькою. До цього дня мало було в нашій хаті чути про сестер — чи то побоювалися вони, що Матрьона буде просити в них допомоги?

Одна тільки подія чи знак засмутив Матрьоні це свято: ходила вона за п'ять верстов у церкву на освячення води, поставила свій котьолок між іншими, а коли освячення скінчилося і кинулися баби, штовхаючися, розбирати — Матрьона не встигла серед перших, а в кінці — зник її котьолок. А замість ко— тьолка ніякої іншої посудини не було залишено. Зник котьолок, як дух нечистий його забрав.

— Жіночки! — ходила Матрьона серед молільниць. — Чи не вхопив хто ненароком чужу воду освячену? в котьолку?

Не признавався ніхто. Буває, хлопчаки витівають, були там і хлопчаки. Повернулася Матрьона смутна.

Не сказати, одначе, щоб Матрьона вірила якось з пристрастю. Навіть скоріше була вона поганка, перемагали в ній забобони: що на Івана Пісного на город не можна йти — на наступний рік урожаю не буде; що коли хвища крутить — значить, хтось десь повісився, а дверима ногу прищикнути — гість буде. Скільки жив я в неї — ніколи не бачив, щоб молилася, чи щоб вона хоч раз перехрестилася. А діло кожне починала "з Богом!" і мені кожного разу "з Богом!!" пильнувала сказати, коли я йшов у школу. Може бути, вона й молилася, але не на показ, соромлячися мене чи боячися мені заважати. Висіли в хаті ікони. У будень стояли вони темні, а в час вечері і ранком у свята запалювала Матрьона лямпадку.

Тільки гріхів у неї було менше, ніж у її кульгавої кішки. Та — мишей душила ...

Трохи виборсавшися з колотнечі своєї житейської, почала Матрьона уважніше слухати й моє радіо (я не полінувався вставити собі розвідку — так Матрьона називала розетку).

Почувши з радіо, що машини винайдено1 нові, нарікала Матрьона з кухні:

— Все нові, нові, на старих працювати не хочуть, куди старі складати будемо?

Оповідали, як хмари розганяють з літаків, — Матрьона хитала головою з печі:

— Ой, лишенько, щось таки змінять, зиму чи літо.

Виконував Шаляпін російські пісні. Матрьона стояла-стояла,

слухала і прирекла рішуче:

— Дивно співають, не по-нашому.

— Та що ви, Матрьоно Василівно, та прислухайтесь!

Ще послупала. Стиснула губи:

— Ні. Не так. Ладу не нашого. І голосом хизується.

Зате й винагородила мене Матрьона. Пересилали якось концерт з романсів Ґлінки. І раптом після півдесятка камерних романсів Матрьона, тримаючись за фартух, вийшла, з-за перегородки розчулена, з пеленою сльози в неяскравих своїх очах:

—А от оце — по-нашому ... — прошепотіла вона.

2

Так привикли Матрьона до мене, а я до неї, і жили ми по— простому. Вона не докучала мені ніякими розпитуваннями. До того відсутня була в неї жіноча цікавість чи до того вона була делікатна, що не спитала мене ні разу: чи був я колись одружений? Всі тальновські жінки чіплялися до неї — дізнатися про мене. Вона їм відповідала:

— Вам треба — ви й питайте. Знаю одне — далекий він.

І коли невдовзі я сам сказав їй, що багато пробув у в'язниці,

вона тільки мовчки похитала головою, ніби підозрівала й раніше.

А я теж бачив Матрьону теперішню, забуту стару, і теж не ятрив її минулого, та й не припускав, щоб там було що шукати.

Знав я, що заміж Матрьона вийшла ще до революції, і відразу в цю хату, де ми жили тепер з нею, і відразу до печі (тобто не було живої ні свекрухи, ні незаміжної зовиці, і з першого пошлюбного ранку Матрьона вхопилася за рогач). Знав, що дітей у неї було шестеро і одне за другим помирали всі дуже рано, так що двоє відразу були неживі. Потім була якась вихованка Кіра. А чоловік Матрьони не повернувся з цієї війни. Похоронної теж не було. Односельці, що були з ним разом, говорили, що він чи то в полон попав, чи загинув, а тільки тіла його не знайшли. За вісім повоєнних років вирішила й Матрьона сама, що він не живе. І добре, що думала так. Хоч і був би тепер він живий — так одружений денебудь у Бразілії чи в Австралії. І село Тальново, і мова російська зникали б з пам'яті його...

Раз, прийшовши зі школи, я застав у нашій хаті гостя. Високий чорний стариган, знявши на коліна шапку, сидів на стільці, який Матрьона виставила йому на середину кімнати, до печі-"голляндки". Все обличчя його облягало густе чорне волосся, майже не торкнуте

сивиною: з чорною широкою бородою зливалися вуса густі, чорні, так що рот ледви видно булог, і суцільні баки чорні, ледве відкриваючи вуха, підносилися до чорних пател, що звисали з тім'я; і ще широкі чорні брови мостами були кинені одне одному назустріч. І тільки чоло переходило лисою банею в лису простору маківку. У всьому вигляді старигана примітилися мені багатознайство й гідність. Він сидів рівно, склавши руки на ціпкові, ціпок же прямовисно вперши в підлогу, — сидів у позі терплячого чекання і, видно, мало розмовляв з Матрьоною, що вовтузилася за перегородкою.

Коли я прийшов, він плавно повернув до мене величаву голову і назвав мене несподівано:

— Батюшка!.. Бачу вас погано. Син мій учиться у вас. Григорьєв Антошка ...

Далі міг би він і не говорити... При всьому моєму бажанні допомогти цьогу шановному старому, наперед я знав і відкидав усе те непотрібне, що скаже мені старий зараз. Григорьєв Ан— тоїика був круглий рожевий хлопчина з 8-ї кляси "Г", що виглядав ніби після млинців. До школи він приходив ніби відпочивати, за лавою сидів і усміхався ліниво. Уже тим більше він не готував завдань дома. Але, головне, борючись за той високий відсоток успішности, яким пишалися школи нашого району, нашої области й сусідніх областей, — з року на рік його переводили, і він ясно засвоїв, що, хай і як учителі нахваляються, однаково на кінець року переведуть, і нема потреби для цього вчитися. Він просто сміявся з нас. Він сидів у 8-й кля— сі, одначе не опанував дробів і не розрізняв, які бувають трикутники. З перших чвертей він був у міцних кліщах моїх двійок — і те саме чекало його в третій чверті.

Але цьому півсліпому старому, що мав би бути Антошці не батьком, а дідом і прийшов до мене з принизливим поклоном, — як було сказати тепер, що рік за роком школа його обдурювала, далі ж обдурювати я не можу, інакше розвалю всю клясу, і перетворюся на торохтілку, і наплювати мусітиму на всю свою працю і звання своє?

І тепер я терпляче пояснював йому, щоі в сина занехаяно дуже, і він у школі й дома бреше, треба щоденник перевіряти в нього частіше і кріпко братися з двох боків.

— Та вже куди крігапе, батюшка, — запевнив мене гість. — Б'ю його тепер кожної неділі. А рука важка в мене.

У розмові я пригадав, що уже якось і Матрьона замовляла слово за Антошу Григорьєва, але я не спитав, який він їй родич, і теж тоді відмовив. Матрьона й тепер стояла у дверях кухоньки німою прохачкою. І коли Фаддєй Миронович пішов від мене з тим, що буде заходити — узнавати, я запитав:

— Не втямлю, Матрьоно Василівно, ким він вам, цей Ан— тошка доводиться?

— Дівера мого син, — відповіла Матрьона сухувато і пішла доїти козу.

Прикинувши, я зрозумів, що чорний настирливий цей стариган — рідний брат чоловіка її, загиблого без вісти.

І довгий вечір минув — Матрьона не зачіпала більше цієї розмови. Лише пізно ввечорі, коли я думати забув про старигана і працював у тиші хати під шерех тарганів і цокання дзиґарів, — Матрьона раптом з темного свого кута сказала:

— Я, Гнатовичу, колись за нього ледве заміж не вийшла.

Я ж і про Матрьону саму забув, що вона тут, не чув її, —

але схвильовано вона це сказала з пітьми, ніби й тепер ще той старий домагався її.

Видно, весь вечір Матрьона тільки про це й думала.

Вона підвелася з убогого ганчірняного ліжка і повільно виходила до мене, ніби йдучи за своїми словами. Я відхилився — і вперше зовсім по-новому побачив Матрьону.

Горішнього світла не було в нашій великій кімнаті, як лісом, заставленій фікусами. Від настільної ж лямпи світло падало навколо тільки на мої зошити, а по всій кімнаті очам, відірваним від світла, здавався півморок рожеватий. І з нього виступила Матрьона. І щоки її приверзлися мені не жовтими, як завжди, а теж рожеватими.

— Він до мене перший женихався . .. раніше від Єфіма... Він був брат — старший... Мені було дев'ятнадцять, Фаддєю — двадцять три... У цьому самому домі вони тоді жили. їхній дім був. їх батько будував.

Я мимоволі оглянувся. Ця стара сіра зігнила хата раптом крізь блякло-зелену шкіру тапетів, під якими бігали миші, вклонилася мені молодими, ще тоді не потемнілими, струганими пластинами і веселим смолистим запахом.

— І ви його .. ? Ну й що ж .. ?

— Того літа. .. ходили ми з ним до гаю сидіти, — прошепотіла вона. — Тут гай був, де тепер кінський двір, вирубали його... Ледь не вийшла, Гнатовичу. Війна німецька почалася. Взяли Фаддєя на війну.

Вона кинула це — і спалахнув передо мною блакитний, білий і жовтий липень чотирнадцятого року: ще мирне небо, хмарки пливуть і народ, що пріє з спілим врожаєм. Я уявляв їх поруч: смоляного велетня з косою на плечі; її, рум'яну, що охопила сніп. І — пісню, пісню під небом, яких тепер, при механізмах не заспіваєш.

— Пішов він на війну — пропав... Три роки причаїлась я, чекала. І ні вісточки, і ні кісточки...

Завинене старечою злинялою хусточкою обличчя дивилося на мене у непрямих м'яких відсвітах лямпи кругле обличчя Матрьони — ніби звільнене від зморщок, від буденного недбайливого строю — злякане, дівоче, перед страшним вибором.

Так. Так... Розумію ... Осипалося листя, падав сніг — і потім танув. Знову орали, знову сіяли, знову жали. І знову осипалося листя, і знову падав сніг. І одна революція. І друга революція. І весь світ перевернувся.

— Мати в них померла — і освідчився мені Єфім. Мовляв, у нашу хату ти йти хотіла, в нашу й іди. Був Єфім молодший від мене на рік. Кажуть у нас: розумна виходить після Покрови, а дурна — після Петра. Рук їм бракувало. Пішла я... На Петра повінчалися, а під Миколу зимового — повернувся... Фаддєй... з угорського полону.

Матрьона заплющила очі.

Я мовчав.

— Став на порозі. Я як закричу! В ноги йому кинулася б!..

Не можна ... Ну, каже, якби то не брат мій рідний — я порубав би вас обох!

Я здригнувся. Від її надриву чи страху я яскраво уявив, як він стоїть там, чорний, у темних дверях і сокирою замахнувся на Матрьону.

Але вона заспокоїлася, обіперлася на спинку стільця перед собою і співуче оповідала:

— Ой-ой-ой, бідна моя голівонька! Скільки наречених було в селі — не одружився. Сказав: буду йменнячко' твоє шукати, другу Матрьону. І привів таки собі з Липовки Матрьону, вивели хату окрему, де й тепер живуть, ти кожного дня повз них у школу ходиш.

Ах, он воно що! Тепер я зрозумів, що бачив тут другу Матрьону не раз. Не любив я її: завжди вона приходила до моєї Матрьони нарікати, що чоловік її б'є, і скупий чоловік, жили з неї витягає, і плакала тут, і голос же в неї був завжди сльозливий.

Але виходило, що не було за чим моїй Матрьоні шкодувати — так бив Фаддєй свою Матрьону все життя й по цей день і так затиснув весь дім.

— Мене сам жодного разу не бив, оповідала вона про Єфіма. — По вулиці на дядьків з кулаками бігав, а мене — ні разочку... Тобто бив таки раз — яз зовицею полаялася, він ложку мені об чоло розбив. Скочила я з-за столу: " Залитися б вам, подавитися, трутні!" І в ліс пішла. Більше не чіпав.

Здається і Фаддєю не було за чим шкодувати: народила йому друга Матрьона теж шестеро дітей (серед них і Антошка мій, наймолодший, вишкребок) — і вижили всі, а в Матрьони з Єфі— мом діти не трималися: до трьох місяців не доживали й не хворіючи ні на що, помирало кожне.

— Одна дочка, Олена, тільки народилася, обмили її живу — тут вона й померла. Так мертву вже мити не довелося... Як весілля моє було на Петра, так і шосту дитину, Олександра, на Петра поховала.

І вирішило все село, що Матрьона — порч єна.

— Порція в мені! — переконано стверджувала й тепер Матрьона. — Возили мене до черниці однієї колишньої лікуватися, вона мене на кашель наводила — чекала, що порція з мене жабою вискочить. Ну, не вискочила...

І йшли роки, як пливла вода... У сорок першому не взяли на війну Фаддея через сліпоту, зате Єфіма взяли. І як старший брат у першу війну, так молодший без вісти зник у другу. Але цей зовсім не вернувся. Гнила й старіла колись гомінка, а те1— пер пустельна хата — і старіла в ній безпритульна Матрьона.

І попросила вона в тієї другої затурканої Матрьони — лона її часточку (чи кровинку Фаддєя?) — молодшу їх дівчинку Кіру.

Десять років вона виховувала її тут, як рідну, замість своїх, померлих. І невдовзі передо мною видала її за молодого машиніста в Черусті. Тільки звідти їй тепер і допомога капала: іноді цукорку, коли порося заколють — сальця.

Терплячи від хвороб і чекаючи недалекої смерти, тоді ж повідала Матрьона свою волю: окремий зруб горниці, розташований під спільним зв'язком з хатою, по смерті її віддати в спадщину Кірі. Про саму хату вона нічого не сказала. Ще три сестри її кидали оком на цю хату.

Так у той вечір відкрилася мені Матрьона з усім. І, як це буває, зв'язок і зміст її життя, ледве ставши мені видимими, — тими ж днями зрушилися. З Черустів приїхала Кіра, затурбувався старий Фаддєй: у Черустях, щоб одержати й утримати ділянку землі, треба було молодятам поставити якунебудь будівлю. Вистачало для цього Матрьониної горниці. А іншого й не було чого поставити, не було звідки лісу взяти. І не так сама Кіра, і неї так чоловік її, як за них старий Фаддєй запалився вхопити цю ділянку в Черустях.

І от він унадився до нас, прийшов раз, ще раз, настирливо говорив з Матрьоною і вимагав, щоб вона віддала горницю тепер таки, при житті. За цих відвідин він не, здався мені тим стариком, опертим на ціпок, який от-от розпадеться від стусана чи грубого слова. Хоч і пригорблений хворими крижами, але все ще поставний, що понад шістдесят років зберіг соковиту, молоду чорнявість у волоссі, він натискав з запалом.

Не спала Матрьона дві ночі. Нелегко їй було зважитися. Не шкода було самої горниці, що стояла без потреби, як і взагалі ні праці, ні добра свого не шкодувала Матрьона ніколи. І горниця однаково була обіцяна Кірі. Але моторошно було починати ломити той дах, під яким прожила сорок років. Навіть мені, квартирантові, було боляче, що> почнуть відривати дошки і вивертати пластини дому. Але для Матрьони було' це — кінець її життя всього.

Але ті, що наполягали, знали, що її дім можна руйнувати і при житті.

І Фаддєй з синами й зятями прийшли якось лютневого ранку і загриміли сокирами вп'ятьох, заверещали й заскрипіли відриваними дошками. Очі самого Фаддєя хазяйновито поблискували. Не зважаючи на те, що спина його не розгиналася вся, він зручно лазив і під крокви і жваво метушився внизу, прикрикуючи на помічників. Цю хату він хлопчиною сам будував колись з батьком; цю горницю для нього, старшого сина, і будували, щоб він оселився з молодою, а тепер він люто розбирав її по реберцю, щоб вивезти з чужого подвір'я.

Перезначивши нумерами вінки зрубу і дошки стелі, горницю з ванькиром розібрали, а саму хату з скороченими гтомо— стами відсікли тимчасовою ґонтовою стінкою. У стіні вони лишили щілини, і все свідчило, що руїнники, не будівники і не думають, щоб Матрьоні ще довго довелося тут жити.

А поки чоловіки ломили, жінки готували на день вантаження самогонку: горілка коштувала б надто дорого. Кіра привезла з Московської области пуд цукру, Матрьона Василівна під прикриттям ночі носила; той цукор і пляшки самогонщикові.

Винесено і складено було пластини перед ворітьми, зять— машиніст поїхав у Черусті за трактором.

Але того ж дня почалася заметіль — дуель, по-матрьо— ниному. Вона віяла і крутила дві доби і занесла дорогу страшними заметами. Потім, ледь дорогу прим'яли, пройшов один— другий вантажник — раптом потепліло, за один день разом відтало, пішли сирі тумани, задзюркотіли струмки, прориваючись у снігу, і нога в чоботі грузла до самої халяви.

Два тижні не давалася тракторові збурена горниця! Ці два тижні Матрьона ходила як неприкаяна. Від того їй особливо важко було, що прийшли три сестри її, всі одностайно вилаяли її дурепою за те, що світлицю віддала, сказали, що бачити її більше не хочуть, — і пішли.

І в ті ж дні кульгава кішка збігла з двору — і пропала. Одне до одного. Ще й це приголомшило Матрьону.

Нарешті відталу землю прихопило морозом. Надійшов со— няшний день, і повеселіло на душі. Матрьоні щось гарне приснилося проти того дня. Зранку дізналася вона, що я хочу зфото— графувати когонебудь за старовинним верстатом (такі ще стояли в двох хатах, на них ткали грубі підстілки), — і усміхнулася сором'язливо:

— Та вже почекай, Гнатовичу, пару днів, от горницю, бу— ва, збуду — складу свій верстат, бож цілий у мене — і знімеш тоді. їйбогу правда!

Видно, привабило' її показати себе в старовині. Від червоного морозяного сонця ледь рожевим залилося заморожене віконце в сінях, тепер скорочених, — і грів цей відсвіт обличчя Матрьони. У тих людей завжди обличчя гарні, хто в ладу з своїм сумлінням.

Перед смерком, повертаючися з школи, я побачив рух біля нашого дому. Великі нові тракторні сани були вже навантажені колодами, але багато' ще не вмістилося — і родина Фад— дея, і запрошені помагати кінчали збивати ще одні, саморобні. Всі працювали, як ошалілі, з тою затятістю', яка буває в людей, коли пахне великими грішми або

сподіваються на велике частування. Кричали один на одного, сперечалися.

Суперечка точилася про те, як везти сани — поодинці чи разом. Один син Фаддєя, кульгавий, і зять-машиніст тлумачили, що відразу обоє сани не можна, трактор не потягне. А тракторист, самовпевнений товстомордий гевал, хрипів, що йому видніше, що він водій і повезе сани разом. Розрахунок його був ясний: за умовою машиніст платив за перевіз горниці, а не за рейси. Два рейси — по двадцять п'ять кілометрів та один |раз назад — він ніяк не встиг би зробити. А на ранок йому треба1 було бути з трактором уже в ґаражі, звідки він потягнув його потайки наліво.

Старий Фаддєй нетерпеливився сьогодні ж відвезти всю горницю — і він моргнув своїм поступитися. Другі, з поспіхом збиті, сани причепили за кріпкими першими.

Матрьона бігала серед мужчин, метушилася й помагала накочувати колоди на сани. Тут помітив я, що вона в моїй тілогрійці, уже вимазала рукав об зледенілий бруд колод, — і я з невдоволенням сказав їй про це. Тілогрійка була в мене пам'яткою, вона гріла мене в тяжкі роки.

Так я вперше розсердився на Матрьону Василівну.

— Ой, лишенько, бідна голівонько! — здивувалася вона. — Я ж іїї біжучи вхопила, та й забула, що твоя. Пробач, Гнатовичу. — І зняла, повісила сушитися.

Навантаження скінчилося, і всі, хто працював, з десяток чоловіків, прогриміли повз мій стіл і шмигнули під занавіску в кухоньку. Звідти глузувато застукали склянки, іноді дзвякала пляшка, голоси підносилися, вихваляння робилося запаль— нішим. Особливо хизувався тракторист. Супроводити сани до Черустів ішли зять-машиніст, кульгавий син Фаддєя і ще небіж один. Решта розходилася по хатах.

Фаддєй, розмахуючи палицею, наздоганяв когось, поспішав щось витлумачити. Кульгавий син затримався коло мого стола закурити і раптом заговорив, як любить він тітку Матрьону, і що одружився недавно, і ось син у нього народився щойно. Тут покликали його, він пішов. За вікном заревів трактор.

Останньою квапливо вибігла з-за перегородки Матрьона. Вона тривожно хитала головою услід тим, що вийшли. Наділа тілогрійку, накинула хустку. У дверях сказала мені:

— І чому було двох не спорядити? Один би трактор не здолав — другий підтягнув би. А тепер що буде — Бог знає!..

І побігла слідом за всіма.

Після пиятики, суперечок і ходіння стало особливо тихо в покиненій хаті, вихолодженій частим відкриванням дверей. За вікнами вже зовсім стемнілої. Я теж загорнувся в тілогрійку і Сів перевіряти зошити. Трактор затих у далині.

Минула година, друга. І третя. Матрьона не поверталася, але я не дивувався: провівши сани, мабуть, пішла до своєї Маші.

І ще минула година. І ще. Не лише пітьма, але глибока якась тиша впала на село. Я не міг тоді зрозуміти, від чого тиша — від того, виявилося, що за весь вечір жоден потяг не пройшов по лінії за півверстви від нас. Радіо моє мовчало, і я зауважив, що надто вже, як ніколи, завовтузилися миші: все нахабніше, все голосніше вони бігали під тапетами, шкрябали й попискували.

Я отямився. Була година перша ночі, а Матрьона не поверталася.

Раптом почув я кілька крикливих голосів на селі. Ще були вони далеко, але ніби штовхнуло мене, що це до нас. І правда, скоро

пролунав різкий стук у ворота. Чужий владний голос кричав, щоб відчинили. Я вийшов з електричним ліхтариком у густу темряву. Село все спало, вікна не світилися, а сніг за тиждень пританув і теж не відсвічував. Я повернув нижню завертку і впустив. До хати прийшло четверо в шинелях. Неприємно це дуже, коли вночі приходять до тебе галасливо і в шинелях.

При світлі розглянувся я, одначе, що у двох шинелі заліз— ничі. Старший, товстий, з таким самим обличчям, як у того тракториста, запитав:

— Де господиня?

— Не знаю.

—— А трактор з саньми з цього подвір'я виїжджав?

— З цього.

— Вони пили тут перед ВИЇЗДОМ?

Всі четверо мружилися, оглядаючися в напівтьмі від настільної лямпи. Я так зрозумів, що когось арештували або хотіли арештувати.

— Та що трапилося?

— Відповідайте на те, що вас питають!

— Але ...

— Поїхали п'яні?

— Вони тут пили?

Чи хто вбив кого? Чи не вільно було перевозити горницю? Надто вже рони на мене натискали. Але одне було ясне: що за самогонку Матрьоні могли дати строк.

Я відступив до кухонних дверцят і так закрив їх собою.

— Я не помітив. Не видно було.

(Мені й дійсно не видно було, було тільки чути).

І ніби розгубленим жестом я провів рукою, показуючи обстановку хати: мирне настільне світло над книгами й зошитами; натовп переляканих фікусів; суворе ліжко самотника. Ніяких слідів пиятики.

Вони вже і самі з прикрістю зауважили, що ніякої пиятики тут не було. І повернули до виходу, між собою говорячи, що пиятика була не в цій хаті, але добре було б ствердити, що була. Я супроводив їх і допитувався, що ж сталося. І тільки у фіртці мені буркнув один:

— Розгаратало їх усіх. Не позбираєш.

А другий додав:

— Та це дрібниця. Двадцять перший швидкий ледь з рейок не зійшов, от було б.

І вони швидко пішли.

Приголомшений, я повернувся до' хати. Кого — їх? Кого — всіх? А де ж Матрьона?

Я відгорнув занавіску і зайшов до кухні. Самогонний сморід ударив мене. Це було завмерле бойовище — згромаджених стільців і лави,

порожніх перекинених пляшок і однієї недопитої, склянок, недоїденого оселедця, цибулі і покромсаного сала.

Все було мертве. І тільки таргани спокійно повзали по полю битви.

Щось було сказане про двадцять перший скорий. Доі чого? .. Може, треба було все це показати їм? Я вже сумнівався. Але що за клята звичка — нічого не пояснити неслужбовій людині?

І раптом скрипнула наша фіртка. Я швидко вийшов у сінці:

— Матрьона Василівна?

Двері з подвір'я відкрилися. Похитуючися, стискаючи руки, увійшла її подруга Маша:

— Матрьона ... Матрьона наша ... Гнатовичу ...

Я посадив її, і, всуміш з сльозами, вона оповіла.

На переїзді — гірка, в'їзд крутий.. ІПляґбавма нема. З першими саньми трактор перевалив, а трос луснув, і другі сани, саморобні, на переїзді застрягли і розвалюватися почали — Фаддєй для них дерева доброго не дав, для других саней. Відвезли трохи перші — за другими повернулися, трос рихтувати — тракторист і син Фаддєя кульгавий, і туди ж, між трактором і саньми, понесло й Матрьону. Що1 вона там пособити могла чоловікам? Вічно вона в чоловічі справи втручалася. І кінь колись її ледь в озеро не збив під ополонку. І пощо на переїзд проклятий пішла? — віддала горницю, і весь її борг, розрахувалася ... Машиніст усе дивився, щоб з Черустів потяг не налетів, його ліхтарі далеко видно було б, а з другого боку, від станції нашої, ішли два паротяги зчеплені — без світла і задом. Чому без світла — невідомо, а коли паротяг задом іде — машиністові з тендера сипле в очі вугільним пилом, дивитися погано. Налетіли — і на м'ясо всіх трьох змісили, хто

між трактором і саньми. Трактор скалічили, сани на друзки, рейки зірвали і паротяги обидва набік.

— Та як же вони не чули, що паротяги надходять?

— Та ж трактор заведений реве.

— Аз трупами що?

— Не пускають. Оточили.

— А що я про швидкий чув ... ніби швидкий? ..

— А скоро десятигодинний — через нашу станцію без зупинки, і теж на переїзд. Але як паротяги звалилися — машиністи два врятувалися, зіскочили й побігли назад, і руками махають, на рейки ставши — і встигли потяг зупинити... Племінника теж колодою покалічило. Ховається тепер у Клавки, щоб не знали, що на переїзді був. А то ж затягають свідком!.. Незнайко на печі лежить, а знайка на шнурочку водять... А чоловіка Кірки — і не вдряпнуло. Хотів повіситися, з петлі витягли. З-за мене, мовляв, тітка загинула і брат. Відразу пішов сам, заарештувався. Та його тепер не в тюрму, його в божевільню. Ох, Матрьоно-Матрьононько!..

Нема Матрьони. Забито рідну людину. І в день останній я дорікав їй за тілогрійку.

Розмальована червоно-жовта баба з книжкового пляката радісно усміхалася.

Тітка Маша ще посиділа, поплакала. І вже встала, щоб іти. І раптом запитала:

— Гнатичу! Ти пам'ятаєш... плетіночка сіра була в Матрьони... Вона ж її по смерті Таньці моїй обіцяла, правда?

І з надією дивилася на мене в пітьмі — невже я забув?

Але я пам'ятав: і — Обіцяла, правда.

—■ То слухай, може, дозволь, я її заберу тепер? Ранком тут рідня налетить, мені вже потім не дістати.

І знову з молитовною надією дивилася на мене — її півстолітня подруга, єдина, хто щиро любив Матрьону в цьому селі...

Мабуть, так треба було.

— Звичайно... Беріть ... — ствердив я.

Вона відкрила скриньку, дістала плетінку, запхнула під полу і пішла . . .

На мишей якесь безумство! найшло, вони ходили по стінах хідьма, і майже видимими хвилями перекочувалися зелені та— пети над мишачими спинами.

Ранком чекала мене школа. Година ночі була третя. І вихід був: замкнутися й лягти спати.

Замкнутися, бо Матрьона не прийде.

Я ліг, залишивши світло. Миші пищали, стогнали майже, і все бігали, бігали. Стомленою отупілою головою не можна було позбутися мимовільного трепету — ніби Матрьона невидимо кидалася й прощалася тут, з хатою своєю.

І раптом у притемку при вхідних дверях, на порозі, я уявив собі чорного молодого Фаддєя з піднятою сокирою:

"Якби то не брат мій рідний — порубав би я вас; обох!"

Сорок років пролежала його загроза в кутку, як старий ніж, — а вдарила таки...

З

На світанку жінки привезли з переїзду на санчатах під накинутим брудним мішком — все1, що лишилося від Матрьони. Скинули мішок, щоб обмивати. Все було місиво — ні ніг, ні половини тулуба, ні лівої руки. Одна жінка сказала:

— Рученьку таки праву залишив їй Господь. Там буде Богу молитися...

І ось весь натовп фікусів, які Матрьона так любила, що прокинувшись якось у диму, не хату кинулася рятувати, а валити фікуси на підлогу (щоб не задихнулися в диму), — фікуси винесли з хати. Чисто вимели підлоги. Зблякле Матрьонине дзеркало завісили широким рушником давнього домашнього тканння. Зняли з стіни непотрібні плякати. Зсунули мій стіл. І до вікон, під образи, поставили на дзиґликах труну, простенько збиту.

А в труні лежала Матрьона. Чистим простиралом було' вкрите її відсутнє пошматоване тіло, і голова загорнена білою хусткою, — а обличчя лишилося цілісіньке, спокійне, радше живе, ніж мертве.

Сільські приходили постояти-подивитися. Жінки приводили й маленьких дітей подивитися на мертву. І коли починався плач, всі жінки, хоча б і ввійшли вони в хату так собі з цікавости, — всі

обов'язково підплакували від дверей і від стін, ніби акомпа— ньювали хором. А чоловіки стояли мовчки, випростано, знявши шапки.

Сам же плач доводилося вести родичкам. У плачі помітив я холодно продуманий, споконвіку заведений порядок. Ті, що дальші, підходили до труни ненадовго і при самій труні причитували неголосно. Ті, хто вважав себе покійниці ріднішими, починали плач ще з порога, а дійшовши до труни, нахилялися голосити над самим обличчям померлої. Мелодія була самодіяльна в кожної плакальниці. І свої власні викладалися думки й почуття.

Тут дізнався я, що плач над покійною не просто є плач, а своєрідна політика. Злетілися три сестри Матрьони, захопили хату, козу й піч, замкнули скриню її на замок, з підшивки пальта випороли двісті похоронних карбованців, прибулим всім витлумачували, що вони тільки й були Матрьонині родичі. А над труною плакали так:

— Ох, нянька-нянька! Ох, льолька-льолька! А ти ж наша єдина! І жила б ти тихо-мирно! І ми тебе завжди приголубили б! А згубила тебе твоя горниця! А доконала тебе, клята! І пощо ти її руйнувала? І чому ти нас не послухала?

Так плачі сестер були обвинувальними плачами проти чоловікової рідні: не треба було примушувати Матрьону горницю руйнувати. (А прихований зміст був: горницю то ви взяти взяли, хати ж самої ми вам не дамо!).

Чоловікова рідня — Матрьонині ятрівки, сестри Єфіма і Фаддєя, і ще племінниці різні приходили і плакали так:

— Ох, тітьньок-тітонько! І як же ти себе не зберегла! І, напевно!, тепер вони на нас образилися! І рідна ж ти наша, і провина вся твоя! І горниця тут ні до чого. І чого ти пішла туди, де смерть на тебе чигала? І

ніхто тебе туди не кликав! І як ти померла — не думала! І чому ж ти нас не слухала ? ..

(І з усіх примовлянь вилазила відповідь: у смерті її ми неповинні, а про хату ще поговоримо!).

Але широколиця груба "друга" Матрьона — та підставна Матрьона, яку взяв колись Фаддєй за одне лиш ім'ячко, — збивалася з цієї політики і простакувато волала, розпачаючи над труною:

— Та ти ж моя сестричечка! Та невже ж ти на мене образишся? Ох-ма !.. Та бувало ми все з тобою говорили й говорили! І пробач ти мені, нещасній! Ох-ма !.. І пішла ти до своєї матінки, а, певно, ти по мене заїдеш! Ох-ма-а ! ..

На цьому "ох-ма-а" з неї виходив весь дух — і вона билася, билася грудьми об стінки труни. А коли плач її переходив обрядові норми, жінки, ніби визнаючи, що плач удався, всі дружно говорили:

— Годі! Годі!

Матрьона відходила, але потім приходила знову і ридала ще розпачливіше. Вийшла тоді з кута старушка древня і, поклавши руку на плече Матрьоні, сказала суворо:

—' Дві загадки в світі є: як народився — не пам'ятаю, як помру — не знаю.

І замовкла Матрьона відразу, і всі замовкли до повної тиші.

Але й сама ця старенька, набагато старша усіх старих тут і ніби Матрьоні зовсім чужа, за якийсь часі теж плакала:

— Ох ти, моя болісна! Ох ти, моя Василівно! Ох, надокучило мені вас проводжати!

І зовсім уже не обрядово — простим риданням нашого віку, не бідного на них, ридала злощасна Матрьонина прийомна дочка — та Кіра з Черустів, для якої везли й руйнували цю горницю. Її закручені кучерики жалюгідно розтрепалися. Червоні, як кров'ю залиті були очі. Вона не помічала, як зсувається на морозі хустка, або надівала пальто повз рукав. Вона, себе' не тямлячи, ходила від труни прийомної матері в одному домі до труни брата в іншому, — і ще боялися за розум її, бо чоловіка її мали судити.

Виходило так, що чоловік її був винен подвійно: він не тільки віз горницю, але й був залізничим машиністом, добре знав правила непильнованих переїздів — і мусів сходити на станцію, попередити про трактор. Тієї ночі в уральському швидкому тисяча життів людей, що мирно спали на перших і других полицях у півсвітлі потягових лямп, могла б обірватися. Через захланність кількох людей: вхопити ділянку землі або не робити другого рейсу трактором.

Через горницю, на яку лягло прокляття з тих пір, коли руки Фаддєя кинулися її руйнувати.

Зрештою, тракторист уже пішов від людського суду. А управа залізниці сама була винна в тому, що рухливий переїзд не охоронявся, і в тому, що спаровані паротяги йшли без ліхтарів. Тому вони спочатку все намагалися звалити на пиятику, а тепер хотіли обійтися й зовсім без суду.

Рейки й насип так перенівечило, що три дні, поки стояли труни в хатах, потяги не йшли — їх навертали іншою колією. Всю п'ятницю, суботу Й неділю ВІД КІНЦЯ слідства Й ДО' похорону — на переїзді вдень і вночі ремонтували шлях. Ремонтники мерзли і, щоб грітися, а вночі й

для освітлення розкладали вогонь з дармових дощок і колод з другий саней, розкиданих поблизу переїзду.

А перші сани, навантажені, цілі, так і стояли поблизу переїзду.

І саме це — що одні сани дратували, чекали з готовим тросом, а інші ще можна було вихопити з вогню — саме це терзало душу чорнобородого Фаддєя всю п'ятницю і всю суботу. Дочка його лишалася розуму, над зятем висів суд, у власному домі його лежав убитий ним син, на тій таки вулиці — убита ним жінка, яку він любив колись, — Фаддєй тільки ненадовго приходив постояти коло трун, тримаючись за бороду. Високе чоло його було захмарене важкою думою, але дума ця була — врятувати колоди горниці від вогню й підступу Матрьониних сестер.

Перебравши тальнівських, я зрозумів, що Фаддєй був такий на селі не один.

Що д о б р о м нашим, народним чи моїм, дивно називає мова майно наше. І його то втрачати вважається перед людьми соромно і по-дурному.

Фаддєй, не присідаючи, ганяв то на виселок, то на станцію, від начальства до начальства, і з невипростуваною своєю спиною, спираючись на палицю, просив кожного уважити його старість і дати дозвіл повернути горницю.

t хтось дав такий дозвіл. І Фаддєй зібрав своїх зацілілих синів, зятів і племінників, і дістав коней у колгоспі — із того боку розверненого переїзду, об'їздним шляхом через троє сіл, обвозив рештки горниці до себе в двір. Він кінчив це вночі з суботи на неділю.

А в неділю вдень ховали. Дві труни зійшлися посередині села, родичі засперечалися, котру труну наперед. Потім поставили їх на одні

розвальні поруч, тітку й племінника, і ш> лютневому, знову відсирілому снігу під похмурим небом повезли покійників на церковне кладовище за двоє сіл од нас. Погода була вітряна, неприємна, і піл з дияконом чекали в церкві, не вийшли в Тальнове назустріч.

До царини народ ішов повільно і співав хором. Потім — відстав.

Ще під неділю не затихала бабська метушня в нашій хаті: старенька при труні мурмотала псалтир, Матрьонині сестри снували коло російської печі з рогачем, з челюстей печі пахтіло жаром від розжарених торфин, які носила Матрьона з далекого болота. З поганої муки пекли несмачні пиріжки.

У неділю, коли повернулися з похорону, а було те вже під вечір, зібралися на поминки. Столи, зіставлені в один довгий, захоплювали й те місце, де ранком стояла труна. Спочатку стали всі навколо стола, і старий, чоловік зовиці, прочитав "Отче наш". Потім налили кожному ледве на дно миски колива. Його, на спомин душі, ми висьорбали ложками, без нічого. Потім їли щось і пили горілку, і розмови ставали жвавішими. Перед киселем підвелися всі і співали "Вічную пам'ять" (так і пояснили мені, що співають її — перед киселем обов'язково). Знову пили. І говорили ще голосніше, зовсім уже не про Матрьону. Чоловік зовиці розхизувався:

— А чи помітили ви, православні, що відправляли сьогодні повільно? Це тому, що отець Михаїл мене помітив. Знає, що я службу знаю. А інакше б — зі святими допоможи, навколо ноги — і все.

Нарешті вечеря скінчилася. Знову всі підвелися. Заспівали "Достойна єсть". І знову, з потрійним повторенням: вічная пам'ять! вічная пам'ять! вічная пам'ять! Але голоси були хрипкі, не ладилися, обличчя п'яні, і ніхто в цю вічну пам'ять уже не вкладав почуття.

Потім основні гості розійшлися, лишилися самі близькі, ви— тягли цигарки, закурили, почулися жарти, сміх. Торкнулося пропалого без вісти чоловіка Матрьони, і чоловік зовиці, б'ючи себе В|" груди, доводив мені й шевцеві, чоловікові однієї з Ма— трьонових сестер:

— Помер Єфім, помер! Як же б він міг не повернутися? Та якби я навіть знав, що на батьківщині мене повісять — однаково вернувся б!

Швець на знак погодження хитав головою. Він був дезертир і зовсім не розлучався з батьківщиною: всю війну переховався у матері під помостом.

Високо на печі сиділа, лишившись ночувати та сувора мовчазна стара, старіша за всіх старих. Вона зверху дивилася німо, засуджуюче на непристойно пожвавлену п'ятдесяти— і шістдесятирічну молодь.

І тільки нещасна прийомна дочка, що виросла в цих стінах, пішла за перегородку і там плакала.

Фаддєй не прийшов на поминки Матрьони — тому, може, що поминав сина. Але ближчими днями він два рази вороже приходив у цю хату на переговори з Матрьониними сестрами і з шевцем-дез ертиром.

Суперечка йшла за хату: кому вона — сестрі чи прийомній дочці. Уже справа доходила писати в суд, але помирилися, розсудивши, що суд віддасть хату не тим і не іншим, а сільраді. Угода відбулася. Козу забрала одна сестра, хату — швець з жінкою, а на рахунок Фаддєєвої долі, що він "тут кожну колоду своїми руками виплекав", пішла вже перевезена горниця, і ще відступили йому хлів, де жила коза, і весь внутрішній паркан, між двором і городом.

І знову, перемагаючи неміч і біль, ожив і відмолодів ненаситний старий. Знову він зібрав зацілілих синів і зятів, вони розбирали хлів і

паркан, і він сам возив колоди на санчатах, під кінець уже тільки з Антошкою своїм з 8-ї "Г", який тут не лінувався.

Хату Матрьони до весни забили, і я переселився до однієї з її зовиць, недалечко. Ця зовиця потім з різних приводів згадувала щонебудь про Матрьону і якось з нового боку освітлила мені померлу.

— Єфім її не любив. Казав: люблю одягаться культурно, а вона якнебудь, усе по-селянськи. Ну, раз, мовляв, їй нічого не треба, почав усі лишки пропивати. А раз ми з ним у город їздили, на заробітки, так він собі там дівку завів, до Матрьони й вертатися не хотів.

Всі відгуки її про Матрьону були несхвальні: і неохайна вона була; і за хазяйством не пильнувала; і не ощадна була; і навіть поросяти не тримала, вигодовувати чомусь не любила; і, дурна, допомагала чужим людям безкоштовно (і сама причина згадати Матрьону випала — не було кого покликати запрягтися в плуг город орати).

І навіть про сердечність і простоту Матрьони, які зовиця визнавала в ній, вона говорила з презирливим співчуттям.

І тільки тут — з цих несхвальних відгуків зовиці — виплив передо мною образ Матрьони, якою я не розумів її, навіть живучи з нею біч-о-біч.

І справді! — порося ж є в кожній хаті! А в неї не було. Що може бути легше — відгодовувати жадібне порося, яке нічого в світі не визнає, крім їжі! Тричі на день варити йому, жити для нього — і потім заколоти й мати сало.

А вона не мала ...

Не ганялася за хазяйством... Не побивалася, щоб купити речі і потім берегти їх більше, ніж своє життя.

Не гналася за уборами. За одежею, що прикрашає потвор і злодюг.

Не зрозуміла й кинена навіть чоловіком своїм, поховавши шестеро дітей, але не вдачу свою товариську, чужа сестрам, зовицям, смішна, по-дурному працююча безкоштовно на інших, — вона не нагромадила майна на смерть. Брудно-біла коза, кульгава кішка, фікуси...

Усі ми жили поруч з нею і не зрозуміли, що вона є той самий праведник, без якого, за приказкою, не стоїть село.

Ні місто.

Ні вся земля наша.